

Оліцький В. О.

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

РЕАКЦІЯ ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ НА ПАРАФІЯЛЬНУ РЕФОРМУ 1961 РОКУ

Метою статті є аналіз реакції духовенства Українського екзархату РПЦ на парафіяльну реформу 1961 р. в контексті хрущовської антирелігійної політики та виявлення форм і масштабів спротиву запровадженню змін. Методологія дослідження. У дослідженні застосовано історико-джерелознавчий метод для опрацювання архівних документів, що висвітлюють ставлення духовенства до парафіяльної реформи 1961 р., а також порівняльно-аналітичний підхід для виявлення регіональних відмінностей у формах і масштабах реакції священників. Метод контент-аналізу дозволив реконструювати спектр ставлень – від пасивного спротиву до адаптації – через аналіз наративів, зафіксованих у звітах уповноважених у справах релігії. Наукова новизна. Уперше системно проаналізовано реакцію православного духовенства Українського екзархату на парафіяльну реформу як прояв духовного спротиву радянській антирелігійній політиці. Висновки. Реакція духовенства Українського екзархату на парафіяльну реформу була здебільшого негативною. Частина священників висловлювала пряме незадоволення, однак уникаючи відкритого спротиву через страх репресій та церковної відповідальності. У багатьох випадках виявлялися спроби пасивного спротиву – збереження контролю над фінансами через довірених парафіян, внесення формальних змін без реального перерозподілу влади, або саботаж нових вимог.

У західних регіонах УРСР, де позиції духовенства були традиційно сильнішими, спостерігалися більш послідовні спроби збереження авторитету священника, навіть попри адміністративний тиск. Водночас, у центральних і південних областях переважала стратегія пристосування, зокрема через обмеження участі у господарських справах, але за збереження неформального впливу на громади. Встановлено, що навіть за умов офіційного погодження із нормами реформи, значна частина духовенства не сприйняла її внутрішньо.

Ключові слова: духовенство, парафіяльна реформа, Український екзархат, церковна ієрархія, радянська релігійна політика, хрущовська антирелігійна кампанія, церковне управління, духовна опозиція.

Постановка проблеми. В радянську епоху православне духовенство постійно перебувало в умовах зовнішнього тиску, втручання у внутрішньоцерковні справи та обмеження своєї діяльності. У повоєнний період особливо драматичною стала хрущовська антирелігійна кампанія кінця 1950-х – початку 1960-х років. У цьому контексті парафіяльна реформа 1961 р. стала одним із найбільш масштабних кроків радянської влади у спробі підпорядкувати духовенство механізмам державного контролю, використовуючи при цьому формально церковні інструменти – рішення Архієрейського Собору РПЦ. Саме священство виявилось основною мішенню реформи, адже її зміст полягав у відстороненні духовенства від господарсько-фінансових справ парафій, позбавленні його організаційної ролі в релігійній громаді, а отже – і поступовій втраті авторитету серед віруючих.

Більшість сучасних історичних досліджень зосереджені на аналізі загальної політики радянської держави щодо релігії та Церкви. Натомість духовенство, як реальний носій пастирської практики, часто залишається поза увагою дослідників. Немає систематичного аналізу саме реакції священників на реформу – їх особистого і професійного сприйняття змін, моделей поведінки, тактик виживання і пристосування до нових обмежень, форм спротиву. Такий підхід залишає поза науковим полем важливий пласт церковної історії – духовенство як суб'єкт подій, що не лише виконував директиви, а й у межах можливого прагнув захистити гідність свого служіння, інституційну цілісність церковної громади та звичний уклад пастирської опіки над паствою. Усвідомлення цих обставин дозволяє окреслити нагальність переосмислення ролі православного духовенства в добу хрущовської антирелігійної політики не лише як

об'єкта репресій, а як активного учасника церковного життя, який, попри тиск і обмеження, намагався виконувати своє пастирське покликання, зберігати моральну авторитетність і, по мірі можливості, впливати на стан справ у парафіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Попри те, що реакція православного духовенства України на парафіяльну реформу 1961 р. не була об'єктом окремого наукового дослідження, ряд українських істориків розглядали її у своїх працях. В контексті партійно-державної політики періоду хрущовської антирелігійної кампанії її досліджували В. Войналович [1], П. Бондарчук, В. Даниленко [5; 7]. Більш детальний аналіз змін в управлінні парафіями здійснила Н. Шліхта [13]. Одним із перших українських істориків питання антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х років в науковій літературі підійняв І. Меркатун [2]. Становище православного єпископату в даний період проаналізовано В. Оліцьким [2]. Опір українців антирелігійній політиці радянської тоталітарної держави 1960–1970-х років висвітлили Н. Кіндрачук та В. Васильчук [14].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз реакції духовенства Українського екзархату РПЦ на парафіяльну реформу 1961 р. в контексті хрущовської антирелігійної політики та виявлення форм і масштабів спротиву запровадженню змін.

Виклад основного матеріалу. У 1958 р. в СРСР почалася нова антирелігійна кампанія, яка ознаменувала остаточне закінчення конкордату держави та РПЦ сформованого у пізньосталінський період. Вона фактично із самого початку перетворилася на масові антицерковні гоніння. Кампанія розпочалася із таємної постанови ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС союзним республікам «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Документ містив вказівку усім партійним, громадським та державним організаціям розгорнути наступ на «релігійні пережитки» радянських громадян. 16 жовтня 1958 р. у відповідності до записки було прийнято перші антицерковні постанови: «Про монастирі в СРСР», «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь та прибутків монастирів». 13 січня 1960 р. прийняттям постанови ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культ» антирелігійна боротьба була піднесена на новий, більш жорстокий рівень. Прийняттям 16 березня 1961 р. Радою міністрів СРСР закритої постанови «Про посилення контролю за виконанням

законодавства про культ», до цієї боротьби залучалися місцеві органи влади, за рішенням яких відбувалося закриття діючих храмів [3, с. 88–89].

У липні 1961 р. за ультимативною вимогою влади, з метою посилення контролю над парафіями, усунення священнослужителів від господарсько-фінансової діяльності релігійних громад та повного дистанціювання РПЦ від громадського життя, була проведена приходська реформа. Зміни запроваджувалися постановою Священного Синоду «Про заходи для покращення існуючого ладу парафіяльного життя» від 18 квітня 1961 р. та були затверджені Архієрейським Собором РПЦ, який відбувся 18 липня 1961 р. Для розуміння ініціативи реалізації змін та умов за яких було скликано та проведено сам Собор зазначимо, що у кінці 1959 р. виступаючи у Раді у справах РПЦ митрополит Крутицький Миколай (Ярушевич) говорячи про Патріарха Олексія зазначив, що «даючи погодження на ліквідацію єпархій та монастирів, він змушений був це робити, тому, що прохання Ради вважав і вважає наказом радянського уряду». Сам Собор готувався в умовах надзвичайної таємності не стільки працівниками Московської патріархії, а переважно головою ради у справах РПЦ В. Куроєдовим та уповноваженим ради у справах РПЦ м. Москва та Московської області О. Трушиним, які перебували у Троїце-Сергіївській лаврі. Єпископи в останній момент були викликані телеграмами від Патріарха в яких не йшлося про мету зібрання. Архієреї прибули до Загорська на всеношну напередодні вшанування пам'яті Св. Сергія Радонезького. Наступного дня вони відслужили літургію, після якої відбувся обід і лише опісля архієреїв було зібрано у залі засідань без повідомлення порядку денного неочікуваного для них зібрання [6, с. 6; 4, с. 288, 290].

Другим із чотирьох питань порядку денного Архієрейського Собору РПЦ було про внесення змін до «Положення про управління РПЦ», в розділі IV – «Про парафії». Проголошувалося, що релігійна громада РПЦ повинна об'єднувати мінімум 20 членів православного віросповідання на добровільних засадах з метою задоволення релігійно-моральних потреб віруючих. Релігійна громада проголошувалася частиною РПЦ, а заразом і Вселенської Церкви. Парафія перебувала у канонічному підпорядкуванні єпископа під духовним керівництвом обраним нею священником, який отримував відповідне благословення керуючого архієрея та був зареєстрований місцевою владою. Настоятель та інші парафіяльні священники відповідали перед єпископом за здійснення

богослужінь та виконання треб відповідно до Уставу Церкви і дотримання його норм у повсякденному житті. До компетенції священника належало здійснення духовного керівництва парафіянами, належне здійснення богослужінь, ретельне та своєчасне задоволення усіх релігійних потреб віруючих. Настоятель парафії спостерігав за дисципліною церковного причту та представляв його до нагород. Важливим завданням була опіка про належну моральність парафіян. Жодним чином не передбачалося релігійне виховання чи пояснення релігійних норм, для досягнення цієї мети пропонувався особистий приклад. Релігійна громада була самостійною в управлінні господарсько-фінансовими справами. Для управління справами організовувалося два органи: церковно-парафіяльні збори, як розпорядчий орган та церковно-парафіяльна рада, як виконавчий орган. До складу першого входили усі члени-засновники громади, так звана двадцятка. Виконавчий орган складався із старости, його помічника та скарбника. Для спостереження за станом церковного майна та фінансами вибиралася ревізійна комісія із 3 осіб. Саме виконавчий орган перетворився на розпорядника парафіяльного життя, він контролював кошти, здійснював належні відрахування та внески, купував необхідні для богослужінь речі, утримував священника та причт тощо [6, с. 15–17]. Ці зміни не лише усували священників від господарсько-фінансового життя парафії, вони перетворювали їх із керівників релігійної громади на найманих працівників витіснених на периферію церковного життя, позбавлених повноцінної участі у парафіяльному житті. Духовенство втрачало право репрезентувати інтереси парафії перед органами влади, що полегшувало завдання зачищення церков [13, с. 103]. Становище священника повністю залежало від виконавчого органу парафії та відносин із ним. Після затвердження церковною ієрархією дані зміни набули церковно-юридичної сили.

Нововведення викликали незадоволення у середовищі духовенства, хоча масовий спротив не простежується. Це можна пояснити кількома причинами, по перше, формально зміни впроваджувалися не державою, а Церквою, що фактично унеможливлювало їх оскарження духовенством, адже Архієрейський Собор є одним із вищих керівних органів, а його рішення обов'язкові до виконання і можуть бути скасовані лише Помісним Собором, як вищим керівним органом. По друге, в розпал хрущовської антирелігійної кампанії, масового закриття храмів, переслідування та навіть арештів духовенства і архієреїв, зокрема і публічних

процесів над особами духовного стану, які чинили спротив даній кампанії, як наприклад архієпископ Андрій (Сухенко), переважна більшість духовенства не наважувалася до активного спротиву. Але, не зважаючи на картину загального сприйняття змін в «Положенні про управління РПЦ», окремі священники не вдаючись до активного спротиву, висловлювали своє незадоволення або намагалися чинити пасивний спротив.

Обговорюючи під час зустрічі 11 травня 1961 р. із уповноваженим у справах РПЦ Г. Пінчуком рішення Синоду від 18 квітня 1961 р., екзарх України митрополит Іван (Соколов) у цілому висловив своє погодження із синодальною постановою. На його думку, нічого нового в рішенні Синоду про фінансово-господарську діяльність релігійних громад не було. Митрополит говорив, що фактично відбулося відновлення «Положення про управління», яке існувало до 1928 р., коли на чолі парафії стояв не священник, а виконавчий орган. В такому випадку, на думку екзарха, дане рішення мало забезпечити уникнення порушень духовенством постанови ВЦБК та РНК «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. [11, арк. 8].

Думки священників із даного приводу розділилися. Більшість віднеслася до рішення Синоду негативно, частина була здивована та навіть розгублена, третя частина – відгукувалася позитивно. Так, члени Донецької єпархіальної ради сприйняли рішення негативно і лише, як таємний документ, який мав доводитися до відома дуже обережно та із значною витримкою в часі. На засіданні 15 травня 1961 р. секретар єпархіального управління заявив, що постанову Синоду не варто поширювати, а необхідно спочатку її обдумати. Станом на кінець травня 1961 р. рішення Синоду не було поширене серед настоятелів та церковних рад Донецької єпархії. Під час обговорення, священник селища Покровське Артемівського р-ну виголосив думку про те, що рішення Синоду спрямоване на розвал релігійних громад і заявив, що за таких умов він навіть готовий здати довідку про реєстрацію та піти працювати сторожем. Священник селища Старий Крим заявив, що дане рішення суперечить будь-яким положенням церковної діяльності. Окремі священники, як наприклад настоятель Миколаївської церкви м. Горлівка, селищ Безіменне та м. Сталіно позитивно віднесли до рішення Синоду виголосивши сподівання, що вони тепер зможуть у повній мірі займатися духовною діяльністю та виконанням релігійних треб і позбудуться обов'язку вести господарські справи, здійснювати ремонти храмів, дбати

про сплату податків, внесків та інших фінансових зобов'язань. Таку думку підтримував ряд священників Черкаської, Харківської, Сумської, Вінницької областей. Але у переважній більшості це була не стільки підтримка запроваджуваних змін, скільки сподівання дещо полегшити власну участь, зокрема фінансові зобов'язання. Священник м. Костянтинівка хоча в цілому і позитивно віднісся до даної постанови але відстоював ідею про те, що необхідно встановити належний контроль над виконавчими органами парафій зокрема і у зв'язку із тим, що їх члени зазвичай малоосвічені, а деякі з них не зовсім чесні [8, арк. 30; 9, арк. 107–109].

Окремі священники в середовищі духовенства і навіть перед віруючими говорили про вплив радянської влади на рішення Синоду. Настоятель церкви у с. Білопіль Грицевського р-ну Хмельницької області, говорячи перед віруючими про постанову Синоду сказав, – «не Патріарх ініціював цю постанову, вона йому нав'язана, а тому я не буду її виконувати, адже вона не відповідає духу Церкви та принижує її». Один із протоієреїв м. Овруч Житомирської області, обговорюючи даний документ у середовищі священників, відстоював думку про те, що Синод не мав права відмінити норми «Положення про управління РПЦ» затверджені постановою Помісного Собору 1945 р. Подібні реакції були особливо поширеними серед духовенства Одеської, Запорізької, Рівненської, Станіславської, Кіровоградської, Чернігівської областей [8, арк. 29–30].

У Тернопільській єпархії, правлячий архієрей отримавши копію рішення Синоду, передав її обласному благочинному із вказівкою провести збори районних благочинних з метою ознайомлення із документом. Благочинним доручалося провести роз'яснювальну роботу серед духовенства своїх благочинь. Не зважаючи на проведену роботу, прийняті зміни не знайшли підтримки ні серед духовенства ні серед віруючих єпархії. У регіоні була вкорінена традиція, коли священник сприймався як беззаперечний авторитет та повноправний господар. Нова дійсність, за якої священник перетворювався на найманого працівника абсолютно не сприймалася жодною із сторін. Навіть якщо під тиском уповноваженого у справах РПЦ відбувалися зміни в дусі рішення Синоду, то церковні ради та ревізійні комісії формувалися із відданих священникам віруючих, які лише формально виконували свої функції, а фактично сприяли духовенству у господарсько-фінансовій діяльності. Часто навіть різноманітні документи

даних церковних органів зберігалися вдома у священників [9, арк. 160–167].

Після затвердження положень парафіяльної реформи рішенням Архієрейського Собору, священники змушені були їх виконувати але не означало погодження із даними нормами. Ряд священників продовжував чинити пасивний опір, намагаючись контролювати або хоча б впливати на фінансово-господарське життя парафій. Окремі представники духовенства брали на себе обов'язки рахівників та бухгалтерів, окремі прямо впливали, а подекуди навіть тиснули на виконавчі органи парафій, намагаючись усунути із їх складу тих осіб, які їх не задовольняли. Подібні факти у 1961 р. були в усіх без виключення областях УРСР, але найбільше вони проявлялися у Вінницькій, Волинській, Львівській та Миколаївській областях [8, арк. 30–31].

За результатами 1962 р. уповноважений у справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук звітував про закінчення запровадження змін в управлінні церковними парафіями в республіці. Священників було усунуто від керівництва фінансово-господарськими справами парафій. Уповноважений зробив висновок, за яким можна розцінювати і головну мету, яку ставив радянський уряд вимагаючи проведення парафіяльної реформи, – «ця реформа дозволила посилити контроль за діяльністю духовенства і успішніше проводити роботу спрямовану на обмеження впливу Церкви» [12, арк. 27–28]. Більшість духовенства змусена була змиритися із запровадженими змінами і сприйняти нову дійсність. Священники розуміли завдання, які ставила влада вимагаючи проведення реформи, а найголовніше, – усвідомлювали негативні наслідки змін. Наприклад, протоієрей С. Голубовський із с. Станишівка Коростенського району Житомирської області говорив, що відсторонення духовенства від керівництва церковними справами і передача їх в руки напівграмотних літніх людей, в умовах атеїстичного натиску на духовенство та Церкву, який постійно посилюється, призведе до непоправних наслідків. Подібні думки та висловлювання були не поодинокими і озвучувалися протягом 1962 р. духовенством Київської, Кіровоградської, Вінницької, Чернігівської, Сумської та інших областей [12, арк. 28]. Не зважаючи на масове незадоволення проведеними змінами духовенство не могло відкрито виступати проти них або не запроваджувати їх у життя, адже за їх втіленням контролювали державні органи і це було б порушенням як державного законодавства так і церковного права, а відповідно за це могла настати як цивільна так і церковна відповідальність.

Окремі священники попри запроваджені зміни, не маючи можливості керувати фінансово-господарську діяльність громад, намагалися принаймні на неї впливати. У переважній більшості це полягало у тому, що представники духовенства продовжували вести фінансові документи, залучали до цієї роботи своїх дружин або намагалися змінити членів виконавчого органу парафії. Ці випадки не набули масового характеру. Протягом 1962 р. в УРСР було виявлено 56 випадків втручання священників у фінансово-господарські справи парафій. Більшість таких фактів було виявлено у Житомирській, Волинській та Тернопільській областях [12, арк. 29]. У деяких випадках це було необхідною мірою, адже члени виконавчого органу зважаючи на свій вік та освіту дійсно не могли вести справи. Інколи громада доручала частину справ священникові, окремо оплачуючи цю роботу і підвищуючи таким чином його матеріальне забезпечення.

Починаючи із 1961 р. більшість місцевих органів влади створили на громадських засадах спеціальні комісії з контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи. Вони серед іншого вивчали проповідницьку діяльність духовенства, сліdkували за перебігом богослужінь, вивчали склад виконавчих органів релігійних громад тощо. Комісії стежили щоб духовенство не отримувало додаткових прибутків, вивчали облік виконання релігійних обрядів для інформування партійних органів та проведення конкретної роботи із віруючими, зокрема молоддю. Комісії не стільки стежили за дотриманням релігійного законодавства духовенством, скільки були додатковим репресивним органом, який сприяв антирелігійному вихованню та навіть втручався у внутрішні справи релігійних громад. Наприклад, комісія при

Павлоградському міськвиконкомі Дніпропетровської області, яку очолював секретар міськвиконкому, під різними приводами домоглася виключення із виконавчих органів релігійних громад ряду не бажаних для неї членів, замінивши їх на лояльних осіб [10, арк. 13–18].

Висновки. Парафіальна реформа 1961 р., здійснена за безпосередньої ініціативи радянської влади, попри формальне церковне оформлення, стала одним із найбільш репресивних механізмів посилення контролю держави над внутрішнім життям православних громад. Основною метою реформи було усунення духовенства від участі в управлінні фінансовими ресурсами парафій, що уможливило більш ефективне витіснення Церкви з публічного простору.

Реакція духовенства Українського екзархату була здебільшого негативною. Частина священників висловлювала пряме незадоволення, однак уникаючи відкритого спротиву через страх репресій та церковної відповідальності. У багатьох випадках виявлялися спроби пасивного спротиву – збереження контролю над фінансами через довірених парафіян, внесення формальних змін без реального перерозподілу влади, або саботаж нових вимог.

У західних регіонах УРСР, де позиції духовенства були традиційно сильнішими, спостерігалися більш послідовні спроби збереження авторитету священника, навіть попри адміністративний тиск. Водночас, у центральних і південних областях переважала стратегія пристосування, зокрема через обмеження участі у господарських справах, але за збереження неформального впливу на громади. Встановлено, що навіть за умов офіційного погодження із нормами реформи, значна частина духовенства не сприйняла її внутрішньо.

Список літератури:

1. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
3. Оліцький В. Православний єпископат України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 52. С. 87–93.
4. Пospelовский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. М.: Республика, 1995. 511 с.
5. Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.
6. Собор єпископов Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1961. № 8. С. 3–29.
7. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 257. 45 арк.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 265. 202 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 296. 58 арк.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5408. 210 арк.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5663. 228 арк.
13. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.
14. Kindrachuk, N. & Vasylchuk, V. The Ukrainians' Resistance to the Anti-Religious Policy of the Soviet Totalitarian State on Preserving Their National and Spiritual Values: the 1960s – the 1970s. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2022. № 25. P. 189–199.

Olitskyi V. O. REACTION OF THE CLERGY OF THE UKRAINIAN EXARCHATE TO THE PARISH REFORM OF 1961

The purpose of the article is to analyse the reaction of the clergy of the Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church to the parish reform of 1961 in the context of Khrushchev's anti-religious policy and to identify the forms and scales of resistance to the introduced changes. Research methodology. The study uses a historical and source-based method to process archival documents that highlight the clergy's attitude to the parish reform of 1961 and a comparative-analytical approach to identify regional differences in the forms and scales of the reaction of priests. The content analysis method allowed us to reconstruct the spectrum of attitudes, from passive resistance to adaptation, by analysing narratives recorded in the commissioners' reports for religious affairs. Scientific novelty. For the first time, the reaction of the Orthodox clergy of the Ukrainian Exarchate to the parish reform as a manifestation of spiritual resistance to the Soviet anti-religious policy has been systematically analysed. Conclusions. The reaction of the clergy of the Ukrainian Exarchate to the parish reform was primarily adverse. Some priests expressed direct dissatisfaction, but avoided open resistance for fear of repression and church responsibility. In many cases, attempts at passive resistance were revealed, maintaining control over finances through trusted parishioners, making formal changes without a fundamental redistribution of power, or sabotaging new demands. In the western regions of the Ukrainian SSR, where the clergy positions were traditionally stronger, more consistent attempts were observed to maintain the priest's authority, despite administrative pressure. At the same time, adaptation prevailed in the central and southern regions, particularly through limiting participation in economic affairs while maintaining an informal influence on communities. It has been established that even under conditions of official agreement with the norms of the reform, a significant part of the clergy did not accept it internally.

Key words: clergy, parish reform, Ukrainian Exarchate, church hierarchy, Soviet religious policy, Khrushchev's anti-religious campaign, church administration, spiritual opposition.